

Bonhoeffer gunde burger een nieuwe kans

Toch nog bloemen op een vervloekte akker?

Hoe burgerlijk was Dietrich Bonhoeffer en welke rol speelde dat bij deze ideoloog van het verzet? Jurjen Wiersma over een proefschrift van Frits de Lange, een recent huzarenstuk uit Kampen.

Opgetogen was Dietrich Bonhoeffer in september 1932 uit Zwitserland in Duitsland teruggekeerd van een bezoek aan zijn vriend Erwin Sutz, predikant in de pastorie van een stil Zwitsers bergdorp. Deze plek herinnerde Bonhoeffer zich meermalen als een oase van rust, een bron van inspiratie om te studeren en te schrijven.

Haast per kerende post nodigde de Duitser de Zwitser uit voor een tegenbezoek. De vrienden zouden elkaar nog nader komen als Bonhoeffer zijn achtergrond zou kunnen laten zien aan Sutz, hem iets kon laten proeven van de sfeer bij de Bonhoeffers thuis in Berlijn. Een brief gedateerd op 27 oktober '32 bevatte de invitatie; maar Sutz kon er niet onmiddellijk op ingaan. Enige jaren later pas zou hij zijn vriend opzoeken, niet thuis weliswaar maar in het predikantenseminarie Finkenwalde, helemaal aan de Oostzee, waar de voorgangers van de Hitler onwelgevallige belijdende kerk werden opgeleid.

Eerst het leven

Nadat ongeveer een halve eeuw is verstreken, zal een theoloog uit Kampen in de schoenen gaan staan van Sutz om figuurlijk achter de schermen te kijken van het milieu waarin leven en leer, biografie en theologie van Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) vorm kregen.

Eerst komt het leven, daarna de leer. In deze volgorde heeft Frits de Lange, tegenwoordig predikant in Parijs, Bonhoeffers spraakmakende theologie benaderd. Een aantal fenomenen neemt hij onder de loep. Het meest wezenlijke daarvan is, meent hij, de burgerlijkheid bij Bonhoeffer. Dat fenomeen wil hij in kaart brengen; een boeiend en omvangrijk theologisch proefschrift is het resultaat geworden.

Het spreekt haast vanzelf, dat de schrijver eerst afrekent met de gebruikelijke associaties die het woord burgerlijkheid oproept. De variant die hij bij zijn onderzoek op het spoor komt, heeft niets te maken met een benepen, geboorneerde of berekenende instelling; dat klinkt veel te negatief, te kleinburgerlijk. Het blijkt te gaan om een burgerlijkheid die wortel schoot in het werk van Goethe, Schiller, Thomas Mann en vele anderen.

Genoemde kunstenaars en hun confraters leenden het oog en oor aan het ruwe materiaal van de Duitse werkelijkheid dat ze bijschaafden en daarop doorgaven in literaire, poëtische en artistieke beelden; ze waren spiegel van hun wereld. Aan de (voor)beelden die zij in omloop brachten, kon het publiek zich spiegelen en stileren.

Uit deze wisselwerking zou de Duitse Bildungstraditie ontstaan. Gewone dingen, zoals fatsoen, zakelijkheid en zelfdiscipline, en minder alledaagse idealen, zoals harmonie, humaniteit en heilheid, waren vaste bestanddelen van deze traditie. Door zich te voegen in deze bedding kreeg men 'grond onder de voeten' (de titel van De Lange's boek), maakte men van de persoonlijkheid een individu in de ware betekenis van het woord en droeg men bij aan de geestelijke verheffing van de werkelijkheid.

Men? Nee, niet men. Wel het zogenaamde Duitse 'Bildungsbürgertum', die laag van de bevolking die afkerig was van het men en de massa. We hebben, kortom, te maken met de burgerlijkheid van de geëmancipeerde Duitse burger.

Huize Bonhoeffer was er een kristallisatiepunt van; hier lagen eeuwen cultuurgooderen opgeslagen. Eer zou Erwin Sutz zijn hart hebben opgehaald en hebben genoten van het knooppunt van een lange burgerlijke emancipatie, die begon met de levensloop van de jonge goudsmid Kaspar van Bonhoven. Als bezitsloze gezelschap trok deze in 1514 uit Nijmegen naar Schwäbisch Hall (Baden-Württemberg), waar hij zich burgerrecht verwierf.

Schaduwen van morgen

Zijn nakomelingen zouden zich snel opwerken en in de regel in de vrije beroepen terechtkomen. Als witte-boorden dragende welgestelden namen zij volop deel aan het gegoede leven, verzamelden zich aardse schatten, deden zich tegoed aan de 'Bildung' en stichtten gezinnen in de villa's die ze bewoonden. Heel suggestief heeft De Lange een plaatje laten afdrucken van het interieur van de woonkamer van het huis aan de Wangenheimstrasse in Berlijn-Grunewald, waar Dietrich en zijn familie sinds 1916 een tijd hebben gewoond.

Die woonkamer ligt er verstild bij, als het

ware in de schaduwen van morgen. Schaduwen zijn inderdaad over het gezin van psychiater Karl Bonhoeffer en zijn vrouw Paula von Hase gevallen. In 1917 zal bijvoorbeeld hun zoon Walter, nog geen twintig jaar oud, op weg naar het slagveld van de eerste wereldoorlog worden getroffen door een granaatscherf en sterven. Karls conservatieve verlangen naar een stil en gerust leven krijgt een geduchte knauw; hij weet niet goed raad met de botte infiltraties van de machtspolitiek in zijn bestaan van gezinshoofd, psychiater (in deze hoedanigheid krijgt hij te maken met de vermoedelijke stichter van de Rijksdagbrand, de Nederlander Marinus van der Lubbe) en wetenschapsbeoefenaar.

Ontgoocheling

Deze erudiete man beschikt niet over een sterk politiek bewustzijn, wel over een wetenschappelijk geweten en verantwoordelijkheidsgevoel. Daarom weigert hij een buste van Hitler op te stellen in zijn kliniek, maar zijn weerstandvermogen blijkt steeds minder opgewassen tegen de aanzwellende golf van gebral waarmee de verkeerden komen boven drijven in de samenleving. Deze a-politieke 'Gebildete' voelt zich meer en meer bedreigd en trekt zich terug in stilzwijgen, ontgoocheld door de gebeurtenissen van het derde rijk en tenslotte gebroken als het een zware tol eist in zijn familie en directe omgeving.

In de persoon van Karl Bonhoeffer wordt de spanning, waar de geëmancipeerde Duitse burger onder zou bezwijken, exemplarisch voelbaar. Hij bouwde een mooie carrière op, bracht zijn kinderen mondigheid, humaniteit en verantwoordelijkheid bij en beschouwde zijn hoge positie niet als een privilege maar als een verplichting jegens anderen. Dat is de lichtzijde, de keerzijde gaf evenwel de doorslag. Als denker en man van de wetenschap dolf hij het onderspit. In de twintigste eeuw zou het slagveld immers de gang van de geschiedenis bepalen en niet de studeerkamer of het theater. Ingenieurs zouden zegevierden over filosofen. In de fabriek kreeg de geschiedschrijving haar beslag om in laatste instantie uit de fatale kanonslopen te weerklinken: een luidruchtige apotheose van de burger-

lijke cultuur, een moreel en intellectueel échec van de 'Gebildete' onder de mokerslagen van het nazisme.

Daarvan is het stijl- en smaakvol ingerichte vertrek van de Bonhoeffers een stille voorbode. Er is alleen een interieur, maar de bewoners zijn vertrokken. Vertrokken maar niet geweken. De geschiedenis kent bewoners die van geen wijken willen weten. Met klem noteert De Lange deze zin, in een poging de pas genoemde dodelijke spanning op te heffen.

Voor deze onverzettelijken staat Julie Tafel, de grootmoeder van moeders kant, model. Nadat zij, ruim negentig jaar oud, is gestorven leidt Dietrich de rouwdienst; hij grijpt de gelegenheid aan breed uit te meten over de traditie die deze vrouw belichaamde. Zij gaf het erf-

grondstramien van een ambivalente burgerlijkheid op het spoor. Met twee uitvoerige notities kan deze constatering nader worden toegelicht.

Grond onder de voeten

Ten eerste: de spanning. Bonhoeffers biografie en theologie (ont)staan onder de breukspanning van een kantelend tijdvak. Nauwelijks twintig jaar of de jonge theoloog beseft, dat de burgerlijke cultuur een patiënt is, op z'n retour en al gauw ten dode opgeschreven. De ontwikkelde burger – theologisch in de regel gekwalificeerd als een vrij en creatief wezen, komend uit God en terugkerend tot God uit hoofde van een hoogstaande moraal en religie – functioneert niet meer

ning tevoorschijn komen, onder meer omdat hij ernst maakte met het feit, dat hij tot de jonge generatie behoorde. Ook nu: geen privilege maar verplichting. De bodemlaag van zijn leven, gemarkeerd door de twee wereldoorlogen, wordt door De Lange treffend getypeerd met de metafoor 'grond onder de voeten' (deze komt ruim twintig keer voor in het boek). Hoe was het met deze bodem gesteld bij de persoon in kwestie?

Nog maar net is Dietrich uit de veilige cocon van zijn milieu gekropen, of hij wordt zich de diepe crisis van het interbellum bewust. Op eens is daar het meedoogenloze gevoel dat de grond hem onder de voeten vandaan wordt getrokken – 'laten we zeggen het burgerlijke parket', zoals hij opmerkt in 1928, in Barcelona waar hij een jaar vicaris is bij de Duitse gemeente.

Deze verwarrende ervaring leidt tot de tweede notitie: een andere wereld, een contrastwereld. Bonhoeffer reageert. Het is alsof hij vooruitloopt op de aansporende woorden uit de mond van de Nederlandse cultuurhistoricus Johan Huizinga (1935). 'Aan dit jonge geslacht de taak deze wereld opnieuw te beheerschen, zooals zij beheerscht wil zijn, haar niet te laten ondergaan in haar overmoed en verdwazing, haar weer te doordringen met geest'. Noblesse oblige, de burgerlijke herkomst verplicht hem ertoe.

Met seismografische nauwgezetheid verricht Dietrich nu onderzoek naar de cultuur die in zijn geheel op een hellend vlak lijkt te balanceren. Hem lijkt de veerkracht van grootmoeder Julie Tafel, de geest van een andere wereld, vooruit te drijven.

Contrastwereld

Met niet geringe allure heeft De Lange geprobeerd Bonhoeffers zoekontwerp te beschrijven. Meest toepasselijke term daarvoor is contrastwereld, een term die raak wordt getekend met het volgende theologische zinnetje: Als de cultuur faalt moet dan de kerk niet slagen? Een mens moet toch grond onder de voeten hebben? Bonhoeffer heeft diverse mogelijkheden gewogen en de meeste te licht bevonden. Kon bijvoorbeeld het gezin nog worden gepropageerd als oefenplek van verantwoordelijkheid en humaniteit? De wereld, was het niet een vervloekte akker? De vaste ordeningen van de wereld, zoals arbeid, familie, overheid en kerk, waren zij niet tot ontbinding overgegaan? Het christelijke Avondland, was het niet onder het beslag van Christus weggelopen? En de christelijke burger met zijn eeuwenlange emancipatie achter de rug, is hij niet in het fascistische vangnet gesprongen? Hij staat in laatste instantie voor het Niets.

Maar Bonhoeffer berust niet. Verval, zonder twijfel; maar dan ook vernieuwing. Kan er toch nog een bloem bloeien op de vervloekte akker, waar intussen tanks knarsen en bloed vloeit? Bonhoeffer is van mening dat het kan. Het kan evenwel alleen op bijbelse wijze gebeuren: door eerst uit te rukken en daarna in te planten. Het geheel van de (burgerlijke) cultuur moet worden uitgerukt,

Bonhoeffer: tegenover de woestijn een contrastwereld.

goed van een andere tijd door; met haar ontvalt ons een wereld die wij allen op de een of andere manier in ons meedragen en willen meedragen. Opvallende trekken daarvan zijn: de onbuigzaamheid van het recht, het vrije woord van de vrije mens, de plicht een eenmaal gegeven woord na te komen, eerlijkheid en eenvoud in het persoonlijke en openbare leven, een zakelijk en helder verstand.

Aan deze dingen was zij verknocht, ze leefde er uit. Ze stamde uit een andere tijd en een andere geestelijke wereld. Deze dalen evenwel niet met haar mee in het graf. Dit erfgoed, waar we haar dankbaar voor zijn, legt verplichtingen op. Aldus Dietrich Bonhoeffer in zijn meditatie.

Achter de schermen

Met het voorgaande is voldoende achter de schermen gekeken om een indruk te krijgen van de burgerlijkheid van Dietrich Bonhoeffers achtergrond; daarvan moet het tweeslachtige karakter (de vader en de grootmoeder) vooral zijn gebleken. De (geduldige) lezer komt het

naar behoren.

Deze burger zal vertrekken van het toneel van de (Duitse) geschiedenis. Is zijn geest ook geweken? Het vertrek waarin hij woonde is leeg. Een zwart gat doemt dreigend op. Het fascisme zal erin springen en veinzen de oplossing te brengen voor de crisis waarin het burgerlijke 'ik' verstrikt was geraakt; het bracht algehele niveauloosheid, volop moord en doodslag. Alleen al uit fatsoen moest elk welkend mens zich verzetten tegen de misdadigheid van de mislukte lieden, die onder het fascisme hun kans grepen.

Maar het fatsoen miste die uitwerking; het geldt eigenlijk voor de gehele 'Bildung' van de geëmancipeerde burger, de goede niet te na gesproken. Later zal Bonhoeffer opmerken – hij zit inmiddels vast vanwege zijn aandeel in een complot tegen het leven van Hitler: een 'Bildung' die het in tijden van gevaar laat afweten, is het niet. Ze moet kunnen optreden tegen het gevaar en de dood. Ze faalde, meestal niet eens bewust, maar murw en machteloos, zoals het Karl Bonhoeffer zou vergaan. Hij bezweek en zweeg.

Zijn zoon Dietrich zou anders uit de span-

slechts kleine restanten kunnen opnieuw worden ingeplant. Zo schept Bonhoeffer een contrastwereld – niet uit het niets maar uit restanten.

Tot de rest, die in Bonhoeffers voorstelling van zaken na de tweede wereldoorlog terugkeert, behoort de burger. Ook zijn terugkeer moet bijbels worden opgevat. Hij moet sterven als een graankorrel in de aarde. Draagt een graankorrel door te sterven niet veel vrucht? (zie Joh. 12:24).

Frits de Lange voert zijn lezers tenslotte naar het hart van Bonhoeffers leven en leer, theologie en biografie. Dit hart, een ideologie van verzet tegen barbarij, ontstond in losse fragmenten in de gevangenis. Ze zouden door Dietrichs vriend en leerling Eberhard Berthge worden uitgegeven onder de niet helemaal correcte titel 'Widerstand und Ergebung', verzet en overgave. Bonhoeffer gaf zich immers niet gewonnen. Hij gaf een andere wereld en een opgave door, zoals hij leerde van zijn grootmoeder. Hij gaf restanten cultuurgoederen door, omdat hij er de meerwaarde van heilsgoederen aan toekende.

Menstype

Hij gaf ook een menstype door. Het zou op de mens, de mondige mens, aankomen. Een mens, na de tweede wereldoorlog meer dan ooit uitgerust met inzicht in goed en kwaad, een mens zonder burgerlijke rugdekking (te weten religie), maar met burgerlijke openheid voor het nieuwe en een mens die zich heel christelijk zou laten heenzenden in de wereldniet van, wel voor de wereld.

Bonhoeffer verplichtte de burger en de christen weer tot elkaar, opdat op de vervloekte akker een bloem zou bloeien en tegenover de woestijn een contrastwereld zou groeien. Daarom kwam het op dat specifieke menstype aan. Wat dat betreft wilde Bonhoeffer, die op 11 april 1945 door de nazi's werd geëxecuteerd, van geen wijken weten. Daarom gunde hij de burger een nieuwe kans.

In deze herkansing leeft zijn erfenis nog steeds voort onder de mensen. Zal de burger het halen of zal de twintigste eeuw hem toch als een lichtgewicht laten vallen en hem definitief alle grond onder de voeten ontnemen?

Met deze vraag kan een laatste opmerking worden gemaakt over De Lange's studie. Deze laat zich lezen als een 'Bildungsroman'. Het onderzoek richt zich op het proces van het mondig en volwassen worden van de hoofdpersoon, de burger = Dietrich Bonhoeffer. Het eindigt met de suggestie, dat we in dat proces de burger wellicht voorbij moeten streven. 'Laten we dat dan burgerlijker doen, op de wijze van Bonhoeffer: mondig, in de zin van verantwoordelijkheid'. Een theologisch proefschrift als een Bildungsroman, een recent huzarenstuk uit Kampen.

Jurjen Wiersma

F. de Lange: Grond onder de voeten – burgerlijkheid bij Dietrich Bonhoeffer. Uitgave Van den Berg te Kampen. Prijs f 42,50.

J. Wiersma, ethicus, is sinds de oprichting in 1977 lid van het Nederlandse Bonhoeffer-werkgezelschap.